

Samenlevingsopbouw rond zingeving

Streefbeeld 2012-2015

Centrum Ontmoeting in Levensvragen

Inhoudsopgave

1	Inleiding: regionaal initiatief uitbouwen en benutten	3
2	Ideeën en gedachten die het COiL inspireren	7
2.1	Zingeving, levensvragen, levensverhaal	7
2.2	Veranderingen in de samenleving en de consequenties voor organisaties	10
3	Ontmoeting in levensvragen	12
3.1	Nabijheid van de dienstverlening	12
3.2	Organiseren in de haarvaten van de samenleving : moreel kapitaal en samenlevingsopbouw	13
4	Ontmoeting in zingeving : sensitiviteit en reflectie	15
5	Ontmoeting in expertise: expertisecentrum en onderzoek nodig	17
6	Ambities en werkplan	18
6.1	Ontmoeting in levensvragen, ambitie voor wijk en dorp	18
6.2	Ontmoeting in zingeving, ambitie voor een geïntegreerde praktijk van sensitiviteit en signaleren	21
6.3	Ontmoeting in expertise, ambitie van expertise naar breed gedeeld kennis	23
6.4	Fasering, borging en opschaling	24
7	Ontwikkel-, management- en stafcapaciteit	26
	Bronnen	27
	Bijlage Begroting ten behoeve van de subsidieaanvraag	28

1 Inleiding: regionaal initiatief uitbouwen en benutten

Voor u ligt een streefbeeld voor het Centrum Ontmoeting in Levensvragen (COiL). Dit streefbeeld betreft een schets van de nabije toekomst, zoals het COiL dat voor zich ziet. Het streefbeeld is opgesteld door Els Bremer, senior organisatieadviseur bij de stichting MAAT, in opdracht van het bestuur van het COiL.

Dit streefbeeld heeft als doel te schetsen:

- A wat er vanuit de samenleving wordt gevraagd (in de ondersteuning bij zingeving)
- B hoe deze ondersteuning het beste te organiseren is
- C welke expertise en middelen nodig zijn om de reeds in gang gezette ontwikkeling te verstevigen en te consolideren.

Het gaat om de focus voor het COiL richting 2015, voortbouwend op wat reeds in praktijk gebracht wordt. De volgende vragen zijn leidraad:

Hoe kunnen we, ten dienste van de burger met levensvragen of zingevingvragen,

- de aandacht voor zingeving en levensvragen op wijkniveau dusdanig organiseren dat de ondersteuning laagdrempelig beschikbaar is voor de burger die dit nodig heeft; en die tevens preventief/proactief beschikbaar is;
- de aandacht voor zingeving en levensvragen (nog) meer een vanzelfsprekend onderdeel laten worden van de houding en het handelen van vrijwilligers en professionals die in aanraking komen met burgers met zingeving- en levensvragen;
- de kennis en ervaring op het gebied van zingeving en levensvragen zo goed mogelijk beschikbaar stellen, delen en onderzoeken op werkzaamheid.

U leest hoe het COiL zich naar 2015 ontwikkelt van 'aandacht voor individuele levensvragen' naar een *wijkgericht programma voor samenlevingsopbouw rond zingeving*, waarbij als resultaat:

- aandacht voor zingeving onder handbereik is van burgers, 1^e lijnsprofessionals en welzijnswerkers.
- Vrijwilligers op wijkniveau actief zijn en ontmoetingen organiseren, gecoacht door een geestelijk verzorger.
- De geestelijk verzorger een bekend gezicht is voor de professionals in de wijk. Maatschappelijk werkers en wijkverpleegkundigen door de geestelijk verzorger getraind zijn in het herkennen van zingevingvragen en de geestelijk verzorger kunnen consulteren. Buurtbeheerders, jongerenwerkers, huisartsen, vrijwilligers van de voedselbank en andere sleutelpersonen in wijk of dorp weten waar ze voor tips en reflectie terecht kunnen.
- Aandacht voor zingeving in de haarvaten van de samenleving komt.
- De expertise van geestelijke verzorging en ethiek in de regio bijeengebracht is en experts elkaar ondersteunen en nieuwe initiatieven ontwikkelen.

- Praktijkonderzoek wordt uitgevoerd naar werkzame onderdelen van ondersteuning in de wijk en van sensitivering, training en coaching van werkers.
- Samen met landelijke samenwerkingspartners twee werkconferenties rond samenlevingsopbouw en zingeving worden georganiseerd, in 2012/2013 en 2015.

‘Samenlevingsopbouw rond zingeving’ is zeer ambitieus, maar geen zuivere toekomstmuziek: de beweging is reeds in gang gezet. In de eerste helft van 2012 lopen er de volgende projecten, van COiL met woningcorporaties, zorgorganisaties en welzijnsorganisaties:

- 1 Ontwikkelen en uitvoeren training buurtbeheerders in het herkennen van en omgaan met zingevingsvragen. Reflecteren op het eigen handelen en de eigen handelingsmogelijkheden. Gerealiseerd eerste helft 2012.
- 2 Ontwikkelen handboek Ontmoeting in Levenskunst en eerste pilot ontmoetingsgroepen in de wijk Hatert Nijmegen. Uitvoering september 2012.
- 3 Wijkgericht programma met ZZGzorggroep en NIM, voor zingeving in de wijk, koppeling aan de sociale wijkteams. Plan gereed, uitvoering vanaf september 2012.
- 4 Ontwikkelen van een werkwijze voor afbakening rol vrijwilligers en inzet geestelijk verzorging bij existentiële nood, palliatieve zorg en psychiatrie. Competentieprofiel vrijwilliger gereed, inzet in ketenprogramma geestelijke zorg met UMC st Radboud, najaar 2012.
- 5 Voormalig dakloze jongeren koppelen aan een gespreksmaatje. Project van woningcorporatie, drie jeugdhulpverleningsorganisaties en het COiL. Plan gereed, uitrol vanaf augustus 2012.

Het COiL signaleert een *sense of urgency* rondom de aandacht voor zingeving binnen zorg, welzijn, wonen en onderwijs. Zo vraagt de centrale cliëntenraad van een grote organisatie voor thuiszorg, verpleging en verzorging in de regio, ZZGzorggroep, aan zijn Raad van Bestuur om beleid ten aanzien van zingeving in wijken en buurten, naast intramuraal beleid op dit gebied. Het RIBW Nijmegen en Rivierenland en NIM maatschappelijk werk (o.a.) formuleren nieuwe beleidsinitiatieven en in de wijken van Nijmegen vragen hometeams om consultatie van een geestelijk verzorger. Er is dus een grote behoefte aan ruimte voor het gesprek over zingeving, in toenemende mate ook bij jongeren¹ en volwassenen². Deze behoeften hebben een aanleiding. In dit streefbeeld schetsen wij vanuit onze eigen praktijk, en op basis van interviews en expertmeetings, de ervaren urgentie en de gewenste focus.

¹ Zo wordt o.a. geuit in een groepsgesprek met jongeren via de Raad voor Levensbeschouwing en Religie Nijmegen en in het pilotproject ‘Zin in de dag’, waarbij voormalig dak- en thuisloze jongeren door woningbouwcorporatie Portaal en jeugdhulpverlening worden opgevangen en het COiL gespreksmaatjes levert. Vergelijk ook dergelijke situaties en aanpak (Utrecht, Den Bosch, Deventer, Rotterdam, Breda, Eindhoven) (Schlatmann & van Waarde 2012).

² In 2012 zijn nieuwe projecten opgestart. In een nieuwe pilottraining buurtbeheerders van de woningcorporaties Talis en Portaal wordt via casuïstiekbespreking de zingevingsvraag achter de vraag achterhaald.

Het COiL anno 2012.

Het Centrum Ontmoeting in Levensvragen is een centrum van vrijwilligers en enkele professionals en spant zich in om geestelijk welzijn van burgers te bevorderen, door zingeving te stimuleren en de ontmoeting in levensvragen te ondersteunen. Het COiL behartigt de vragen onder bijzondere omstandigheden: omstandigheden van eenzaamheid, verdriet, ziekte, handicap. Het richt zich tot wie dit treft en/of degenen die daaromtrent als vrijwilliger of beroepsmatig hulpverlenend werkzaam zijn. Ondersteuning bij levensvragen en zingeving kan o.a. isolement helpen voorkomen, de ervaren gezondheid verbeteren en de zorgconsumptie verminderen. Hier ligt dus ook een preventieve taak.

Het COiL heeft een drietal functies (zie ook de indeling zoals in de maatschappelijk Business Case COiL, 2010):

- Ontmoeting in Levensvragen: ondersteuning van burgers en buurten met een vraag
- Ontmoeting in Zingeving: trainen en coachen van professionals en vrijwilligers
- Ontmoeting in Expertise: ontwikkeling van een regionaal expertisecentrum en *shared service* centrum ten aanzien van zingeving.

Deze functies voert het COiL uit in samenwerking met anderen.

In zijn adviesraad heeft het COiL contact met vertegenwoordigers van levensbeschouwelijke genootschappen. Het contact daarmee is destijds gelegd ter verkenning van draagvlak alvorens tot oprichting van het toenmalig COL te besluiten. Dit overleg is ondersteunend: ervaringen delend én ter vermijding van langs elkaar heen te werken. Nieuwe kerkelijke verhoudingen en werkwijzen zijn volop in ontwikkeling met naar alle verwachting een groot potentieel en te verwachten inzet, juist ook op het terrein waar het COiL zich beweegt.

Het COiL heeft nauwe relaties met het samenwerkingsverband MAAT³, relaties in bestuurlijke, professionele en levensbeschouwelijke netwerken, contacten met het Landelijk Expertisenetwerk Levensvragen en Ouderen en kent een regionaal expertisenetwerk van geestelijk verzorgers.

Onderhavig streefbeeld betreft niet alleen de regio Nijmegen. Ook andere regio's, gemeenten en netwerken van organisaties kunnen er hun voordeel mee doen. Ten behoeve van dit toekomstbeeld zijn mensen met grote expertise en sleutelpersonen die op het snijvlak van welzijn, onderwijs, zorg, geestelijke zorg en/of overheid werkzaam zijn, geïnterviewd. Bovendien zijn regionaal twee expertmeetings georganiseerd⁴. Tevens zijn adviesraad, stafmedewerkers en bestuur COiL geraadpleegd en/of bevraagd op hun visie

³ MAAT is een samenwerkingsverband van 12 organisaties voor wonen, welzijn en zorg. COiL en MAAT zijn samen in 2008 het transitieprogramma Zingeving op maat gestart. MAAT herkent zich in de principes van 'Organiseren tussen organisaties' (zie Kaats e.a. 2005).

⁴ Geïnterviewd zijn C. Leget, Universitair Hoofddocent zogethiek, Universiteit van Tilburg, Universiteit voor Humanistiek, aandachtsveld palliatieve zorg en spiritualiteit; T. Tromp, directeur Reliëf, proefschrift over effecten van levensverhalen; R. van Leeuwen, lector zorg en spiritualiteit, J. van der Schoot, geestelijk verzorger, ZZGzorggroep, J. van der Kruis, voormalig voorzitter Raad van Bestuur Dichterbij, N. Hijweege-Smeets, opleidingscoördinator Master geestelijke verzorging, Universiteit van Utrecht, Aan de expertmeetings hebben meegewerkt: R. Lantman, stafmedewerker COiL, J. Abbring, directeur Sterke wijk Talis Nijmegen, R. Schulte, docent en consultant HAN, F. van Westerhoven, directeur HAN VDO, L. Arons, beleidsmedewerker WMO Nijmegen, N. Gravenstein, beleidsmedewerker WMO, G. Kersten, regiodirecteur Dichterbij.

voor de toekomst van het COiL. De zo opgedaan kennis is, weliswaar op maat gemaakt, bruikbaar op vele plaatsen in Nederland.

We verhelderen allereerst een aantal begrippen: over hoe we zingeving en levensvragen verstaan enerzijds en over de visie op het veranderingsproces anderzijds (hoofdstuk 2). Vervolgens schetsen we de contouren van het COiL in 2015: het streefbeeld van de dienstverlening (hoofdstuk 3). In hoofdstuk 4 gaan we in op het ontwikkelproces en de organisatie van het COiL in zijn netwerken, waarna het volgende hoofdstuk de gewenste situatie van onderwijs en onderzoek beschrijft. Het laatste hoofdstuk biedt een werkplan met bijbehorende activiteiten om dit werkplan te borgen. Tenslotte wordt aangegeven welke financiële middelen nodig zijn om het streefbeeld te realiseren.

'Mijn verhaal doet ertoe'

Het COiL heeft een rijke uitvoeringspraktijk ontwikkeld sinds 2005, tot 2012 onder de naam Centrum Ouderen en Levensvragen (COL) (zie jaarverslagen, Eindrapportage stichting MAAT [2010], maatschappelijke Business Case [2010], folders en website). Dit streefbeeld is mede gebaseerd op de publicatie - in - wording 'Mijn verhaal doet ertoe', een documentatie van zeven jaren Centrum Ouderen en Levensvragen (COL, de rechtsvoorganger van het COiL), verzameld en op schrift gezet door Ren Lantman, stafid COiL. (Lantman, publicatie najaar 2012).

Lantman beschrijft hoe het COL/COiL zijn visie en praktijk ontwikkelde in een tijd van secularisatie, vermaatschappelijking van zorg en het min of meer 'dakloos' worden van geestelijke zorg. Beschreven zijn de praktijken op het vlak van training van vrijwilligers, scholing van professionals en het delen van expertise regionaal en landelijk. Daarnaast is beschreven hoe het COL/COiL sinds 2008 de verbreding en expertise-ontwikkeling zoekt met zorg, welzijn, woonsector en onderwijs door o.a. het Transitieprogramma 'Zingeving als Business', inclusief een maatschappelijke Business Case (E&Y 2010) en een verkennend onderzoek naar de effecten van de zingevingsondersteuning (PWC 2010).⁵

2 Ideeën en gedachten die het COiL inspireren

⁵ Zie voor mBC en onderzoeksrapportage www.zingevingopmaat.nl.

Voordat we verder ingaan op het streefbeeld COiL willen we enkele bronnen benoemen die het COiL, al werkend in de praktijk, heeft opgediept en gebruikt. Het is geenszins bedoeld als systematische verantwoording, echter als inspiratie en onderbouwing van het gesignaleerde in de samenleving en in de gevoerde praktijk.

Allereerst de begrippen zingeving, levensvragen en levensverhaal.

2.1 Zingeving, levensvragen, levensverhaal

Een psychologische definitie voor zingeving wordt gegeven door Reker en Wong en gebruikt door Leijssen (Reker & Wong 1988; Leijssen 2004):

‘Zingeving is de zoektocht naar orde, samenhang en richting in het bestaan, het nastreven van doelen die de moeite waard zijn en daaraan voldoening beleven.’

Bohlmeijer en Westerhof beschrijven dat zingeving en emotioneel welbevinden sterk zijn gerelateerd (Bohlmeijer 2012). Emotioneel welbevinden is een belangrijk aspect van geestelijke gezondheid.

Zingeving heeft betrekking op de eigen persoon, maar ook op de relaties en de context waarin men leeft. Tromp (2011) gaat in zijn proefschrift in op het proces van zingeving dat ingebed is in het levensverhaal en in relaties met iets of iemand buiten ons (Tromp 2011). Zingeving als vorm van verbondenheid. De ‘constructie van zin’ is een van de funderingen voor het vertellen van het levensverhaal: al vertellend reconstrueren we ons leren en dat schept verbondenheid met mezelf en met mijn omgeving.

Van der Lans (enz.) benoemt dat zingeving wordt geassocieerd met geluk, schoonheid, maar ook met breuk-ervaringen en verlieservaringen. Voor veel mensen komen op deze momenten levensvragen aan de oppervlakte (van der Lans 1996).

Lantman verheldert in ‘Mijn verhaal doet er toe’ dat levensvragen het uitgangspunt vormen voor de ontmoeting. Hij haalt het model van zes groepen van levensvragen aan dat Rijkse en van Heijst gebruiken in de training van zorgprofessionals, waarbij levensvragen gaan over hoe men tegen de eigen persoon (identiteit) en anderen aankijkt, alsmede hoe men de tijd, de natuur, het handelen en lijden en dood beschouwt (Rijkse & van Heijst, 1999). De ontmoeting in levensvragen is ‘een wezenlijk intersubjectief gebeuren, waarin gesproken, geluisterd en verstaan wordt..... de kunst van het vertellen en van het verstaan.’

In het COiL wordt verteld en geluisterd in individuele gesprekken, in ontmoetingsgroepen en in het optekenen van het levensverhaal.⁶ De focus van het COiL is te luisteren naar de ander, Lantman stelt dat het COiL een bijdrage aan geestelijke verzorging levert in een maatschappelijk zorgzame samenleving. Het COiL brengt in de plaatselijke gemeenschap het kapitaal van zingeving in. Hier worden levensvragen en zorg voor gezondheid met elkaar verbonden. De communicatie over levensvragen staat in het bredere kader van de bijdrage aan het welzijn, de gezondheid van burgers en daarmee participatie aan de samenleving. Voor zijn taakuitoefening acht het COiL vrijwilligers onmisbaar, onder garantie van kwaliteit. Dezen verbinden zich - naast bereidheid tot werkindeling - tot een voorafgaande toerustingscursus én terugkombijeenkomsten. Hun rol en vereiste competenties, en de

⁶ Het COiL gebruikt hier onder meer de methode ‘Mijn leven in kaart’ (Actiz en Reliëf, 2007).

Ook het model ‘Tussen naam en identiteit’ van T. van Knippenberg wordt in het expertisenetwerk COiL gebruikt: in de pilot ‘Mijn kijk op het leven’ werken vrijwilligers (uit de wijk, en van welzijnsorganisatie Tandem) en cliënten (van zorgorganisatie Dichterbij) aan hun ‘schatkist’ van levenservaringen.

opvattingen daarover, worden straks uiteengezet in 'Mijn verhaal doet er toe'. Er is nog steeds sprake van een ontwikkelingsfase, maar er is al veel ervaring opgedaan. Genoemde kwaliteitseis gold als absolute voorwaarde ter verkrijging en behoud van de gemeentelijke subsidie in het kader van Wmo-voorzieningen.

In deze tijd van secularisatie en vermaatschappelijking (van de zorg) is de geestelijke zorg relatief 'dakloos' is geworden, merkt Lantman op. In de hedendaagse literatuur (psychologisch, sociologisch, vanuit de religiewetenschappen) omtrent zingeving en levensvragen wordt dit uitgewerkt.

In dit streefbeeld kleuren we het in vanuit de interviews, expertmeetings en de ervaringen van de betrokkenen in en bij het COiL⁷. Hieronder een 'ingedikte' weerslag hiervan.

De meeste mensen zijn in staat een leven te leven dat zij zingevend vinden (persoonlijke zingeving). Zij zijn in staat ook met de breuklijnen in het leven, geboorte en dood, overgangsmomenten tussen fasen en belangrijke levensgebeurtenissen, om te gaan (existentiële zingeving). Mensen zijn hier elkaar tot steun in zingeving en levensvragen: meestal in de kleine verbanden van familie en goede vrienden. Soms hebben mensen ook deze verbindingen in de directe buurt. Wat het laatste betreft: vaak zijn deze verbindingen onzichtbaar voor anderen. Mensen die samen een oudere buur ondersteunen, een wijkbeheerder die alert is op signalen en in contact probeert te komen, een klussendienst in een wijk die bij zeer kwetsbare mensen achter de voordeur komt en concreet de helpende hand biedt. De persoonlijke netwerken van mensen bezitten een grote kracht. Het is van belang dit te signaleren. Het gaat om een grote diversiteit in ons land: veel verschillende mensen, gewoonten, verbanden, netwerken met eigen stijl en behoeften.

Er zijn ook groepen die dreigen in zinloosheid terecht te komen of te blijven. Bijvoorbeeld jongeren met een opleiding die geen baan vinden die past bij hun kwaliteiten, mensen vanaf midden veertig die zonder werk komen, (vroeg-)gepensioneerden die niet direct een zingevende activiteit weten op te pakken, vrouwen die, als de zorgende taak voor kinderen vervalt of de gezondheid het zorgen-voor beperkt, in een gat vallen. Er zijn veel verdrietige of eenzame mensen die geholpen zouden zijn met een zingevende taak. Juist in complexe levensomstandigheden kan het van belang zijn een taak op zich te nemen, waarin men iets betekent voor een ander en die verbinding bewerkstelligt.

Zingeving is wederkerig: iets betekenen voor een ander geeft ook zin aan het eigen handelen, en andersom. 'Zin geven' gaat hand in hand met 'zin ontvangen.' Veel mensen zijn niet bewust bezig met zingeving of met levensvragen. Levensvragen ontstaan bij levensgebeurtenissen, op grensmomenten. Men is dan vaak niet voorbereid hoe hiermee om te gaan, weet niet waarop terug te vallen of met wie te spreken. Spirituele tradities hebben wijsheid om in te spelen op de gebrokenheid van het bestaan ('there is a crack in everything' Leonard Cohen). We leven echter in een tijd waarin veel mensen geen expliciet gemeenschappelijk levensbeschouwelijk kader hebben, er is sprake van

⁷ We hebben ervoor gekozen de interviews en gesprekken te laten klinken in hun eigen gesproken tekst. De expertmeetings betroffen groepsgesprekken, waarbij geassocieerd is en samen een beeld is gevormd en geformuleerd. De consequentie van deze werkwijze is dat niet alles wat gezegd is een toelichting heeft en waarschijnlijk bij de lezer ook als bricolage overkomt. We laten dit graag zo.

'bricolage.'⁸ Mensen reageren met nieuwe vormen en rituelen (bijvoorbeeld stille tocht, avondwake, bloemen en kaarsen op de plek des onheils, jubilea). Ook zijn er mensen die, juist vanuit hun levensbeschouwing of geloof, vragen hebben bij hun eigen leven of hoe de samenleving zich ontwikkelt. De bronnen van waaruit men leeft bepaalt ieder voor zich. Het is dan ook niet voor iedereen vanzelfsprekend dat een gesprek over zingeving of over een doel in het leven wordt aangegaan.

Er is sprake van vraagverlegenheid, ook bij kwetsbare mensen. En er is handelingsverlegenheid bij mensen daaromheen: 'ik zou wel wat willen doen, maar hoe, en waar bemoei ik me mee?' Jonge mensen weten soms niet bij wie of waar aan te kloppen; in het grootschalig onderwijssysteem is er niet vanzelfsprekend iemand die aandacht geeft aan de individuele leerling of stagiair. Achter deze vraagverlegenheid en handelingsverlegenheid schuilt een grote behoefte, zo constateert het COiL in de contacten met burgers en hulpverleners.

Een andere ontwikkeling is dat een deel van de mensen de ramen dichthoudt voor andere culturen. Een veranderende wereld is beangstigend als we zelf niet meer weten wie we zijn. Ouderen voelen zich meer en meer onveilig vanwege minder overzicht op wie er leeft in de eigen buurt of een beperkt overzicht over het hedendaagse leven. Ook de economische ontwikkeling maakt sommigen onzeker en boos. Allochtone ouderen maken mee dat kleinkinderen hun cultuur niet meer dragen, dat raakt hun identiteit. Allochtone jongeren voelen zich vaak gevangen tussen twee culturen, wat identiteitsvragen oproept. Deze vragen liggen verschillend in de onderscheiden allochtone groepen.

Uit onderzoek en via professionals wordt veel gerapporteerd over eenzaamheid bij ouderen. Veel van wat eenzaamheid genoemd wordt is vermoedelijk een gebrek aan zingeving, namelijk zinvolle relaties. In de praktijk van het COiL is de afgelopen zeven jaar zichtbaar hoe mensen, naast individuele gesprekken rond levensvragen en gespreksgroepen met reflectie op levensthema's, ook om laagdrempelige informele ontmoeting in de buurt vragen en om 'samen dingen te doen.' Tegelijkertijd groeit het aantal ouderen dat zich bewust is van mogelijkheden in de huidige tijd en dat beschikbaar is voor kortere of langere tijd om als actieve burger of vrijwilliger een gespreksmaatje te zijn.

Samenvattend:

In de hedendaagse samenleving is ieder mens zelf verantwoordelijk voor zingeving. Zingeving is een belangrijke bron voor het welbevinden en geestelijke gezondheid, waarbij relaties en verbinding met anderen centraal staan.

Veel mensen zijn niet bewust bezig met zingeving of levensvragen. Op de breuklijnen van het leven komen vragen, mensen beantwoorden deze veelal in eigen kring. Aandacht is nodig voor wie schokkende levensgebeurtenissen meemaakt, betekenisvolle relaties mist of langdurig een gebrek aan zin ervaart.

2.2 Veranderingen in de samenleving en de consequenties voor organisaties

⁸ De term 'bricolage' (Claude Lévi Strauss) verwijst naar de wijze waarop een knutselaar (bricoleur) de hem beschikbare gereedschappen en materialen gebruikt om constructies te maken. De term wordt in filosofische en sociologische literatuur gebruikt voor het samenstellen van een eigen set van waarden, normen en (levens)overtuigingen uit verschillende bronnen, tradities of ervaringen.

In dit streefbeeld COiL gaat het niet alleen over de inhoudelijke ontwikkelingen rond zingeving, maar vooral ook over het organiseren (van de ondersteuning). Daarom hier ook enkele bronnen vanuit de sociale wetenschappen die inzicht geven in wat nodig is voor het organiseren in de huidige samenleving: over de 'improvisatiemaatschappij' en over transitie in de samenleving.

Boutellier (2011) typeert onze samenleving als 'improvisatiemaatschappij' en beschrijft hoe voor de burger in deze tijd de samenleving onoverzichtelijk is, wat een gevoel van onbehagen en een tekort aan geborgenheid teweegbrengt. Er is een gevoel van gebrek aan moraal en geen aandacht voor continuïteit, signaleert Boutellier in navolging van o.a. Bauman.

Hij analyseert grondig de verschillende kenmerken van de 'vloeibare' samenleving – een term van Bauman- die een omgeving schept die het moeilijk maakt om van betekenis te zijn. Boutellier benadrukt het belang van aandacht voor de publieke moraal, ofwel de normatieve richting van de samenleving. Hij legt het accent op het belang van de gemeenschap, maar blijft een dominante rol zien voor de overheid om die normatieve richting te bepalen.

De samenleving beschrijft hij als een netwerkmaatschappij, met improvisatie als centrale kenmerk. ' Een netwerksamenleving als infrastructuur van knooppunten en de relaties daartussen.' En improvisatie als 'georganiseerde vrijheid'. 'Georganiseerd' omdat een gegeven bij improvisatie is, dat je altijd improviseert met anderen. In dit verband is het relevant om te noemen dat voor deelname aan de netwerkmaatschappij het vermogen tot improviseren vereist is. Dit vermogen behelst meer dan een set van (sociale) vaardigheden. Zelfbewustzijn, opereren vanuit eigen culturele en levensbeschouwelijke wortels, en je kunnen verplaatsen in het perspectief van de ander zijn evenzeer van groot belang.

Hier kan het COiL aan bijdragen. Een sleutelwoord dat herhaaldelijk opduikt in het verhaal van Boutellier is het woord 'afstemming' en in het verlengde 'wederkerigheid.'

Boutellier noemt nog hoe een grote transitie (zie hierna) het gevolg kan zijn van een kleine eenheid die een bepaalde verandering in gang zet. Een gedachte die motiverend werkt voor het COiL en andere initiatieven in den lande om voortvarend door te gaan op de ingeslagen weg.

Transitiebeweging

In zorg en welzijn is een transitie zichtbaar. Volgens een definitie van Jan Rotmans is een transitie 'een structurele maatschappelijke verandering die het resultaat is van op elkaar inwerkende en elkaar versterkende ontwikkelingen op het gebied van economie, cultuur, technologie, instituties en natuur en milieu' (Rotmans 2003). Een transitie begint vaak klein, in een niche (zie ook Boutellier), maar betekent een verschuiving van een paradigma.

In de langdurende zorg is kennis opgedaan over de transitie die momenteel zichtbaar wordt, een verschuiving van gefragmenteerde naar samenhangende zorg, naar samenredzaamheid in sociale verbanden, van productiegedreven naar mensgedreven (Mensenzorg 2009).

In deze transitiebeweging zien we een veelheid aan kleine en grote voorbeeldprojecten, van programma's rond empowerment en burgerparticipatie in het welzijnsveld tot projecten van belevingsgerichtheid, relatiegerichtheid en presentie in zorg en welzijn. Ook de overheid 'kantelt' in de Wmo, naar een integrale vraagverheldering.

In deze transitie voelt het COiL zich als een vis in het water. Het COiL is zo'n niche, een plaats waar nieuwe gedachten en initiatieven opkomen, waar mensen uit zorg, welzijn en het

publieke domein elkaar inspireren. Met een grote uitstraling in de regio en andere netwerken in het land.

Het COiL is een zeer compacte organisatie bestaande uit enkele professionals met ruim honderd vrijwilligers en een bestuur dat deels op afstand (inhoud) en deels sturend (op voorwaarden) opereert. Het COiL werkt binnen diverse netwerken. Netwerken van organisaties voor wonen, welzijn en zorg, zoals MAAT, netwerken van levensbeschouwelijke organisaties (met een afspiegeling in de adviesraad COiL), het landelijk Expertisenetwerk Levensvragen en ouderen, het regionale expertisenetwerk geestelijk verzorgers, netwerk palliatieve zorg, netwerk zorg en welzijn voor ouderen in de regio Nijmegen (Zowel NN, in het kader van het Nationaal Programma Ouderenzorg) etc.

Het COiL is een 'knooppunt' in de termen van Boutellier.

Samen met deze netwerken is het COiL bezig om de thema's zingeving en levensvragen een plek te geven, op een nieuwe manier, passend bij de huidige tijdgeest (zie hiervoor ook hoofdstuk 3). Het betreft hier een grote omslag in het denken en handelen van mensen en organisaties. Van taakgericht naar relatiegericht, van versnipperd naar integraal, van reductionistisch naar holistisch.

Dit vergt een improviserende manier van doen, er moet van stonde af aan concrete hulp worden geboden die tegelijkertijd om een grote sensitiviteit vraagt voor wat er nodig is op alle niveaus binnen organisaties, maar zeker ook voor bestuurders van organisaties.⁹

Samenvattend:

Het COiL vindt inspiratie in kennis over levensvragen en zingeving, in observaties van onze samenleving en in theorieën rond veranderprocessen. Het COiL is een praktische organisatie, improviseert en staat in nauw contact met andere netwerken.

3 Ontmoeting in levensvragen

⁹ Otto Scharmer heeft in Theory U het proces van analyseren van de ontwikkelingen beschreven. Hij beschrijft vijf niveaus van veranderen in het proces van cocreatie (Scharmer, 2009).

Na in de vorige paragraaf enkele bronnen te hebben gebruikt uit de sociale wetenschappen, volgen we in deze paragraaf weer de formuleringen van gehouden interviews en expertmeetings. In dit deel van het streefbeeld relateren we zingeving en levensvragen aan de ontwikkeling van netwerken en buurten en de rol van het COiL daarin.

3.1 Nabijheid van de dienstverlening

In de vele gevoerde gesprekken in de afgelopen maanden komt het thema nabijheid terug. De dienstverlening van het COiL en de samenwerkingspartners begeeft zich meer en meer naar de buurten en wijken. Zingevende relaties vinden plaats tussen mensen waar zij leven, wonen en werken, in de haarvaten van de samenleving. Het gaat om een houding van aandacht en presentie door professionals en vrijwilligers, daar waar zij werken. Er is een taak hierin voor een ieder, de vrijwilliger en professional (huisarts, zorgverlener, welzijnswerker) als het gaat om presentie en om sensitiviteit voor zingevingsthema's.

Het begint in de opvoeding, op peuterspeelzalen samen met ouders, op basisscholen. Leren praten over normen en waarden en, bij jongeren, over het doel in je leven, over de rijkdom van de multiculturele samenleving en de kracht en beperkingen van culturele wortels. In de beroepsopleidingen en praktijk van het werk leren praten over waarden, maar ook over omgaan met tegenslagen en idealen die geen werkelijkheid worden.

Wat zingevend is zijn relaties, verbinding tussen mensen. Het ligt op een dieper niveau van de persoonlijkheid, daar waar de intieme relaties, verlangen en pijn zitten. Het gaat om krachtbronnen en elkaar helpen deze te vinden. Aansluiten bij waar mensen mee bezig zijn, levenskunst in het omgaan met tegenslag, trouw zijn, vriendschap en humaniteit. Het gaat over groei die niet alleen betekent 'zoveel mogelijk meemaken', maar ook 'geworteld zijn' en stabiliteit.

De ondersteuning (uiteraard: indien gevraagd of verwacht) dient plaats te vinden daar waar de mensen zijn: in hun verbanden, netwerken, buurten of woonvormen. De scheidslijn tussen intramuraal en extramuraal vervaagt hier. Het betreft alle mensen.

Zo wordt onze missie steeds breder. Is dat de bedoeling? Het COiL richtte zich aanvankelijk vooral op ouderen. Echter ook andere leeftijdsgroepen dienden zich in de laatste jaren aan. Voortbordurend op het voorgaande: gaat het bij de dienstverlening alleen om kwetsbare mensen die zelf geen antwoord vinden op de zinvraag? In eerste instantie is die praktijk in het COiL immers aan de orde.

Maar het gaat hier ook om preventie. Om de signalering en dat mensen zich kunnen voorbereiden op breuk-ervaringen. Bewust-zijn, in gesprek zijn in kleine kring, zodat de oriëntatie op dat wat zin heeft, eenvoudiger is: levenskunst ontwikkelen. Het COiL ziet dit als belangrijke focus, samen met kerken en andere levensbeschouwelijke organisaties, zorgorganisaties en welzijnsorganisaties.

Dit alles in het besef dat er richting mensen met een groot verlies en van alle leeftijden, of bij mensen met een grotere kwetsbaarheid (gebrek aan betekenisgevende relaties, ziekte, psychische kwetsbaarheid, ouderdom) een extra verantwoordelijkheid is, om op te merken of iemand gezien is of zich juist terugtrekt, of er betekenisvolle relaties zijn, of levensvragen aan de orde mogen zijn.

Misschien is 'ondersteuning' niet het goede woord als we, zoals gezegd, er van uitgaan dat de relatie wederkerig is en voor beide zijden van de relatie zin-gevend is.

We kunnen zingeving niet ordenen in een jargon van 'hulpvragen' of 'zorgbehoeften'. We hebben in de afgelopen periode veel normale belangrijke kwesties geprofessionaliseerd, gemedicaliseerd of instrumenteel benaderd. Belangrijk is om 'het gewone' gewoon te laten, en niet te snel te professionaliseren of te institutionaliseren. Tegelijkertijd zien we ook dat het gewenst en van grote waarde is wanneer geestelijk verzorgers, die toegerust zijn met kennis vanuit de levensbeschouwelijke tradities en tegelijkertijd zich zeer bewust zijn van wat er in de samenleving leeft, in dit proces beschikbaar zijn (Schuurmans en Veldhoven, 2012).

Samenvattend:

Zingeving betreft relaties tussen mensen. Professionals en vrijwilligers onderhouden dagelijks relaties. Ondersteuning bij zingeving, indien gevraagd, veronderstelt present zijn. COiL en geestelijk verzorgers zijn nabij en ondersteunen vrijwilligers en professionals in signaleren en een houding van aandacht. Zij werken wijkgericht samen met anderen die ondersteuning bieden bij zingeving. Zij richten zich op mensen met levensvragen en zingevingsvragen, nadrukkelijk ook in preventieve zin.

3.2 Organiseren in de haarvaten van de samenleving : moreel kapitaal en samenlevingsopbouw

Er is behoefte aan een vorm van opbouwwerk ten aanzien van de geestelijke zorg. Zoals moderne buurtwerkers (van welzijnsorganisaties) werken door aan te sluiten bij burgerinitiatieven, alert zijn waar er achterstanden zijn of dreigen, werken aan empowerment en samen-redzaamheid, zo dient er ook een opbouwfunctie te zijn rond zingeving. Het gaat dan om het oppakken van signalen, om de vraag of er behoefte is aan gemeenschappelijkheid, of er gesprek of rituelen nodig zijn rond gebeurtenissen in de wijk en of er behoefte is aan ontmoeting rond levensvragen. Het welzijnswerk en de ondersteuning bij zingeving en levensvragen gaan hier hand in hand. Ook scholen nemen hierin vaak een rol.

Harrie Kunneman¹⁰ stelt dat er moreel kapitaal nodig¹¹ is dat weet van zorgen voor elkaar en samen weerstand bieden aan onrecht. 'De civil society is verzwakt door de cultuur van het "dikke ik", waardoor zij niet meer in staat is om het broodnodige morele kapitaal in stand te houden en te vernieuwen. Daarom zijn nieuwe verbindingen nodig tussen de civil society en professionele bronnen van morele verbinding.' (Kunneman 2012).

Zo kunnen grotere zorgorganisaties een nieuwe rol vervullen, niet in het overnemen van wat een normale zaak van burgers hoort te zijn, maar in het faciliteren en zo nodig aanjagen van

¹⁰ Idem referaat congres Reliëf 9 maart 2012

¹¹ Kunneman definieert moreel kapitaal als de persoonlijke, relationele en culturele hulpbronnen die mensen motiveren om voor elkaar te zorgen en elkaar te ondersteunen, om goed samen te werken, en weerstand te bieden aan onverschilligheid, onrecht en geweld (in 'Zin in Zorg' Reliëf, 2012).

functies die voorheen in de instellingen belegd waren, maar nu, geïntegreerd met welzijn en onderwijs, in de samenleving een plek dienen te krijgen.

Met name de gemeentelijke overheid staat in het kader van de Wmo voor de taak om te doen wat Kunneman vraagt. Verheugenderwijs heeft de gemeente Nijmegen nu al enkele jaren die verantwoordelijkheid genomen op het vlak van zingevingsondersteuning, door middel van subsidiëring van het COL/ COiL en is in het Wmo beleidsplan 2012 – 2015 ‘zingeving’ benoemd als een van de leefgebieden die de kwaliteit van leven bepalen.

De beweging is van onderop, werkend vanuit de kracht van de netwerken zoals die er zijn. Vervolgens gefaciliteerd door organisaties, lokale en provinciale overheid, verzekeraars, pensioenfondsen. We moeten dus niet bij mensen weg- maar naar mensen toe organiseren, een aanpak midden in de samenleving met opbouwwerkers nieuwe stijl die in de lokale netwerken actief zijn. Elke makelaar in relaties is betrokken, in welzijn, zorg, vrijwilligerswerk en verenigingsleven.

Voor het COiL ligt, zoals gezegd, het begin daar waar sprake is van levensvragen en gebrek aan betekenisgevende relaties, inclusief de preventie. Het COiL neemt in de laatste jaren meer en meer initiatieven richting buurten en wijken, waarbij overigens de buurt niet de enige schaal is en moet zijn. Ook op stedelijk niveau en steeds meer via de sociale media worden betekenisvolle contacten gelegd. Het COiL is nadrukkelijk niet overal aanwezig, maar traint en coacht diegenen die in de samenleving hun werk doen, opdat deze alert zijn op heel de mens in zijn gemeenschap. Samen met levensbeschouwelijke organisaties en organisaties voor welzijn, wonen en zorg, is deze functie daarmee idealiter in alle wijken en dorpen present.

Vrijwilligers hebben daarin een centrale rol. Het COiL kent vele actieve, oudere vrijwilligers, die vanuit hun levenservaring ruimte hebben om mensen te begeleiden. Meer en meer melden zich ook jongere vrijwilligers, die vaak een opleiding hebben gevolgd in onderwijs, zorg, welzijn of de academische wereld.

Erik Borgman¹² noemt ‘vrijwilligers de verbinders’ en benadrukt dat zij weten dat zorgen voor elkaar niet iets is wat zo snel mogelijk klaar moet zijn, maar als een manier om verbindingen te leggen. Zij zijn niet gebonden aan productieafspraken, hoeven niet te denken in termen van resultaat. Vrijwilligers (actieve burgers, mantelzorgers) hebben daarom een eigen ruimte en zijn in de praktijk van zorg en welzijn vaak de meest continue factor.

Samenvattend:

De ontmoeting in zingeving dient plaats te vinden daar waar de mensen zijn: in hun verbanden, netwerken, buurten of woonvormen. Vrijwilligers zijn hierin betrouwbare partners. De beweging is van onderop. De organisaties die werkzaam zijn in dorpen en wijken zijn partner in het ontwikkelen van het moreel kapitaal. Het gaat om het organiseren naar de mensen toe.

4 Ontmoeting in zingeving : sensitiviteit en reflectie

¹² Referaat op congres Reliëf 9 maart 2012, zie ook Zin in Zorg 14 (2012) nr. 1, pg 8-9

Ook in deze paragraaf geen sluitende analyse, maar een schets van de ontwikkelingen, geput uit de vele interviews en ontmoetingen, om proberen te verstaan waar het over moet gaan. Het COiL product Ontmoeting in Zingeving betreft de ondersteuning aan- en het toerusten van vrijwilligers, professionals, organisaties en overheid. Dit doet het COiL graag tezamen met het beroepsonderwijs, opleidingscoördinatoren en praktijkonderzoekers.

Er is veel te doen, als het gaat om bovenbeschreven sensitiviteit en presentie. De organisaties voor wonen, zorg en welzijn, maar ook het middelbaar en hoger beroepsonderwijs, geven aan dat de verlegenheid met deze thema's groot is.

Een startpunt is de houding van professionals: hoe deze werkelijke aandacht heeft, signaleert en ingaat op de zingevingaspecten¹³. Het gaat om gevoelig worden voor deze thema's, niet om rollen zoals van bijvoorbeeld de geestelijk verzorger verwacht wordt. Geen eenvoudig iets, gevoelig maken: studenten binnen het beroepsonderwijs en pas-afgestudeerden zitten nog midden in de vorming van de eigen identiteit. Er is een groot belang hen, al 'opvoedend' te leren dat er een taal is voor zingeving, talen van generaties, talen van religies en levensbeschouwingen.

Het gaat hier om inlevingsvermogen, met daarbij de vraag: in hoeverre is dat te leren?¹⁴ En het gaat om 'niet handelen', maar present zijn, om 'niet labelen', maar open luisteren. Dit betreft een persoonlijke vorming, als een doorgaand proces, verweven in de hele opleiding, in diverse casuïstiek.

Er zijn goede resultaten met scholing waarbij vormen van exposure, oftewel een aanpak die de invloed van de omgeving benut,¹⁵ worden toegepast. Werkzaam in nascholing en tijdens het werkproces lijken ook werkvormen waarbij reflectie wordt gestimuleerd: wat heb ikzelf meegemaakt, wat betekent dit voor mij.

Er blijkt, in deze tijd van efficiency en productiviteit, grote behoefte aan reflectie. Reflectie op het eigen handelen, een ethische reflectie: 'heb ik goed gehandeld?'. Maar ook reflectie op de eigen zingeving.

Wanneer we van de professional verwachten dat deze sensitief is in het luisteren naar wat er werkelijk speelt en het ondersteunen bij de eigen krachtbronnen van mensen, dan is er ook ruimte nodig voor het verhaal van de professional zelf. Als de professional zich gehoord weet, kan hij/zij ook beter luisteren naar de cliënt.

Een dergelijk gesprek vergt veel van de gespreksleider, deze is bijvoorbeeld een geestelijk verzorger die een open gesprek stimuleert en zelf kennis in z'n bagage heeft. Een mengeling in kennis van filosofie, psychologie, levensbeschouwing en handelen.

Organisaties vragen het COiL ook om dergelijke trainingen, trainingen in signaleren.

¹³ Zie hiertoe ook de in januari 2012 uitgebrachte handreiking van de VNG: "Het gesprek, deel III"

¹⁴ De Universiteit van Utrecht, religiestudies, is, in afstemming met het COiL, een onderzoekslijn gestart rond de effectiviteit van gebruikelijke signalerings- en scholingsmethodieken in zorg en welzijn. Er is uitwisseling met de Hogeschool van Arnhem Nijmegen en ROC over didactiek en werkvormen rond herkennen van levensvragen door studenten en beroepsbeoefenaren.

¹⁵ In de training-/opleidingswereld heeft men werkvormen ontwikkeld waarbij de trainee zich, zonder professionele agenda, begeeft in de context van cliënt, zorgvrager, burger en bloot wordt gesteld aan wat in deze rol en positie wordt ervaren. De Universiteit voor Humanistiek en de stichting Presentie passen deze werkvorm toe.

Een voorbeeld is een training voor buurtbeheerders van woningcorporaties, een training die door een stafmedewerker COiL samen met de buurtbeheerders wordt ontwikkeld, geëvalueerd en vervolgens verder ontwikkeld. Zo wordt aangesloten bij taal en betekenis van de buurtbeheerders en heeft dit ontwikkelproces tegelijk op zichzelf zin. Een eerste ervaring daarmee moge exemplarisch zijn: aanvankelijke grote onwennigheid sloeg om in reële belangstelling. Een hedendaagse vorm van werken.

Samenvattend:

De ontwikkeling van sensitiviteit van vrijwilligers en professionals is bijzonder gewenst en tevens niet vanzelfsprekend. In samenwerking met onderwijsinstellingen is studie nodig wat gewenste methodieken en werkvormen zijn. Professionals geven aan dat periodieke aandacht voor het eigen verhaal en reflectie op eigen zingeving en handelen belangrijk gevonden wordt.

Als het bovenstaande netwerk met de genoemde functies goed wil functioneren, dan is er een beperkte stabiele kern nodig, een centrumfunctie, die een doorgaande lijn waarborgt. Daaromheen veel flexibiliteit, mensen en initiatieven die komen en gaan. Een open, exploratief én programmatisch georganiseerd geheel.

Het COiL is in dit beeld goed aangesloten op andere netwerken: zorg (o.a. palliatief netwerk), welzijn, onderwijs, wonen, levensbeschouwing, vrijwilligerswerk, geestelijk verzorgers.

Het is een breed scala. Ontmoeting tussen netwerken is een welbegrepen eigen belang van die netwerken. Alleen zo kunnen we aanvoelen wat er nodig is.

In het algemeen geldt dat meer doelmatigheidsonderzoek nodig is naar de ervaren baat van zingevingsinterventies, van relationele interventies, cohesie interventies en van eenzaamheidsinterventies. Van veel van de huidige energie in wijkgerichte interventies weet men niet of het werkt, of de doelen die men heeft aansluiten bij de burgers, en of de doelen inderdaad behaald worden.

Het gaat in dergelijk onderzoek niet om grootschalig kwantitatief onderzoek, met objectieve vragenlijsten, maar om open vragen naar subjectief welbevinden, zelf vertellen, creatieve methoden om te meten, kwalitatief onderzoek. Kwalitatief onderzoek is een voorwaarde, om nieuwe inzichten op te doen, anders val je terug op oude manieren van doen, of start je een benadering die elders al ineffectief is gebleken.

Onderzoek helpt tevens bij bewustwording en gesprek met management over zingeving.

Er dient voor te worden gewaakt dat de 'cliënt' bij verslaglegging over zichzelf niet door de vrees van onderzoeksdoel - te - zijn wordt getroffen, laat staan voorwerp van slordig gehanteerde privacybescherming.

Invalshoeken voor onderzoek:

- waar liggen behoeften van mensen, waar hebben mensen hun bronnen ?
- wanneer en hoe vaak wordt een zingevingsprobleem vertaald in een medisch probleem of een hulp- of zorgvraag in de richting van een psycholoog of andere 1e lijnsprofessional?
- wat zijn werkzame interventies en hoe organiseer je deze, wat levert het op?
- hoe kan sensitiviteit ontwikkeld worden?

Het systematisch doordenken van interventies in hun context, levert veel informatie ook voor andere regio's.

Samenvattend:

Er is behoefte aan onderzoek en uitwisseling van kennis ten aanzien van behoeften van mensen aan (ondersteuning bij) zingeving, het uiten van deze behoeften en aan kennis over effectieve interventies. Een regionaal Expertisecentrum als het COiL kan, vanuit de praktijk, hier een bijdrage aan leveren.

6 Ambities en werkplan

In deze paragraaf krijgt het streefbeeld concreet gestalte. We doen dat aan de hand van een aantal projecten dat sinds januari 2012 ontwikkeld worden. We trekken deze lijnen fors door en verbreden de initiatieven.

Het gaat hier in dit hoofdstuk om het zichtbaar maken van de transitie, die klein begint, en het neerzetten van de ambities.

6.1 Ontmoeting in Levensvragen **Ambitie voor wijk en dorp**

Het COiL richt zich meer en meer op een wijk- en buurtgerichte aanpak.¹⁶

Waar in de eerste jaren van het COiL het accent vooral lag op individuele ondersteuning via huisbezoeken van vrijwilligers, beschrijven levensverhaal en lezingen met name voor ouderen, ontwikkelde zich in de daarop volgende jaren daarnaast het pakket aan trainingen en workshops voor professionals. De recente ontwikkelingen gaan in de richting van een netwerk over levensvragen, het implementeren van het geleerde in organisaties en het ontwikkelen van nieuwe initiatieven voor allerlei leeftijdsgroepen en typen professionals. Deze initiatieven betreffen veelal de schaal van wijken en dorpen.

Een paar voorbeelden van ontwikkelingen van het afgelopen half jaar.

ZZGzorggroep, een organisatie voor Thuiszorg, Verpleging en Verzorging, heeft het COiL gevraagd samen na te denken over hoe ondersteuning bij zingeving, naast intramuraal, ook extramuraal georganiseerd kan worden. De organisatie NIM maatschappelijk werk denkt hierin mee, omdat zij eveneens betrokken is op kwetsbare burgers in wijken en aandacht voor zingeving een kernambitie van NIM is. Deze organisaties richten zich vooralsnog op wijken waar een zogenoemd 'sociaal wijkteam' komt, dit zijn generalistisch werkende teams van welzijn en zorg, die in een wijk alle nieuwe hulpvragen verhelderen en toewijzen.

Er is sinds twee jaar een aantal ontmoetingsgroepen in wijken en zorgcentra van Nijmegen gestart. Het COiL wil deze wijkgerichte initiatieven verstevigen en verbreden. Sinds januari 2012 is daarom samen met Swon het seniorennetwerk een project gestart genaamd 'Ontmoeting in Levenskunst', met een bijdrage voor ontwikkelkosten van het Skanfonds. Het doel van dit project is:

Het ontwikkelen van een vorm waarbinnen mensen zich uitgenodigd weten en de mogelijkheid hebben elkaar te ontmoeten en met elkaar hun (levens)verhaal te delen. De ontmoeting en het vertellen stimuleren de eigen mogelijkheden om betekenis te geven aan de levenservaringen en om het dagelijks leven betekenis te geven.

Er worden verschillende werkvormen ontwikkeld, een handboek met voorbeelden van werkvormen en een handleiding voor de organisatie.

In 2011 zijn voorbereiding getroffen samen met de woningbouwvereniging Portaal en een aantal jeugdhulpverleningsorganisaties om een aantal dak- en thuisloze jongeren te begeleiden. Naast ambulante begeleiding van de jeugdhulpverlening en een stage of werkplek, krijgen jongeren die dat willen een gespreksmaatje van het COiL toegewezen.

¹⁶ Dit is mede in lijn met de visie van o.a. huisartsen in de regio (Geïntegreerde zorg 2012).

Het COiL is en blijft in alle vrijheden 'kerkelijk ongebonden', met een open oog voor alle mogelijkheden die er zijn voor degenen die bij het COiL aankloppen.

De ambitie 2012-2015: samenlevingsopbouw in wijken en dorpen

Voortbouwend op deze initiatieven en met de beelden zoals in hoofdstuk 2 tot en met 5 geschetst, formuleert het COiL de volgende ambitie 2012-2015. We streven naar een situatie dat in elke wijk of dorp een klein netwerk van mensen is die extra aandacht heeft voor aspecten van zingeving¹⁷, behoefte aan vormen, rituelen of ontmoeting. Dat kan een kleine groep actieve burgers zijn, dat kan een geestelijk verzorger zijn of een aantal alerte professionals. Deze mensen zijn zich bewust van zaken die in een wijk, dorp of buurt spelen die aandacht vragen vanuit zingevingsperspectief.

In elke wijk waar die behoefte er is, kunnen vormen van ontmoeting worden georganiseerd, waarbij het gesprek over levensvragen en/of zingeving gestimuleerd wordt. De groepen worden idealiter geleid door vrijwilligers uit de wijk of bijvoorbeeld van het COiL, waar nodig ondersteund door een geestelijk verzorger of welzijnswerker. Het kan hier gaan om ontmoetingsactiviteiten van alle leeftijdsgroepen, afhankelijk van de behoefte.

In het bijzonder is het COiL met de samenwerkingspartners van wonen, zorg en welzijn (MAAT en andere partners) gericht op kwetsbare burgers met een zorgbehoefte of beperking. Preventie is daarbij een belangrijk perspectief. Het gaat om een aanbod van individuele gesprekken, ontmoetingsactiviteiten, het schrijven van levensverhalen, lezingen en cursussen en gespreksgroepen. Aanvullend: maatschappelijk werkers van het NIM maatschappelijk werk ontwikkelen wijkgerichte cursussen mindfulness. Swon het seniorennetwerk heeft diverse wijkgerichte ontmoetingactiviteiten. De ambitie is de COiL dienstverlening in deze samenhang aan te bieden.

Gekoppeld aan wijken en dorpen is (idealiter) een geestelijk verzorger beschikbaar, die

- geconsulteerd kan worden, bijvoorbeeld door een huisarts, door een jongerenwerker, een zorgverlener, door vrijwilligers etc.,
- geconsulteerd kan worden door een multidisciplinair overleg, bijv. een hometeam, gezondheidscentrum of zorgadviesteam,
- ontmoetingsactiviteiten op het gebied van zingeving en levensvragen kan ondersteunen of rituelen begeleiden indien aan de orde,
- wijkmedewerkers en vrijwilligers kan trainen en coachen in het herkennen van- en het omgaan met levensvragen en zingevingsvragen (zie ook 6.2 en Schuurmans en Velhoven, 2012).
- inspeelt op hulpvragen (bijvoorbeeld in crisissituaties¹⁸) die de mogelijkheden van een vrijwilliger of andere zorgverlener overstijgen (financiering wordt via apart project aangevraagd bij fonds Nuts Ohra).

¹⁷ Hier is niet bedoeld dat zingeving 'los verkrijgbaar' is. Zingeving is als het ware ingebakken in alledaagse sociale transacties als werken, boodschappen doen, sporten en kinderen verzorgen.

Zingevingsondersteuning dient zijn bedding te vinden in het reguliere, in oplopende schaal: eigen netwerk, vrijwilligers, generalistische professionals en – in laatste instantie – geestelijk verzorgers als specialisten.

¹⁸ Zie ook het ABC schema in de richtlijn spirituele zorg (Agora 2010).

Via het COiL zijn vrijwilligers beschikbaar die, indien gewenst, gekoppeld worden aan een burger met een vraag. De professionele capaciteit geestelijke verzorging is beschikbaar via COiL, ZZG zorggroep, andere zorgaanbieders uit de gehandicaptenzorg, psychiatrie, palliatieve zorg of ziekenhuiszorg, óf door in het dorp of de wijk beschikbare capaciteit in samenwerking met bijvoorbeeld levensbeschouwelijke organisaties die zich richten op ondersteuning bij zingeving.

De vrijwillige capaciteit is beschikbaar door de inzet van vrijwilligers van COiL, ZZGzorggroep, NIM maatschappelijk werk of andere te trainen vrijwilligers. NIM maatschappelijk werk, Swon het seniorennetwerk en andere welzijns- en zorgorganisaties ondersteunen met expertise van bijvoorbeeld de maatschappelijk werker, de ouderenadviseur etc.

Het kleine netwerk van vrijwilligers, professionals en geestelijk verzorger per wijk of dorp is licht georganiseerd, het betreft betrokken mensen die als dat nodig is elkaar weten te vinden. Zij hebben vanzelfsprekend korte lijnen naar andere professionals en actieve burgers in de wijk, via het samenwerkingsverband MAAT, via sociale wijkteams, via projecten of anderszins.

Werkplan 2012-2015:

- 1) In wijken/dorpen zijn kleine levensvatbare netwerken van een geestelijk verzorger, vrijwilligers en enkele professionals gevormd, die alert zijn op zingevingskwesties en inspelen op wat er in een wijk leeft. Elke wijk of buurt die een vraag of behoefte heeft, heeft de mogelijkheid een ontmoetingsactiviteit op het gebied van zingeving en levensvragen te organiseren. Het COiL biedt ondersteuning, traint de vrijwilligers in het leiden van ontmoetingsgroepen. COiL en/of een van de welzijns- of zorgorganisaties leveren gespreksleiding. Aan burgers die zelf een activiteit willen opzetten biedt het COiL, indien wenselijk, advies en ondersteuning.
- 2) Huisartsen, welzijnswerkers en wijkverpleegkundigen in Nijmegen en de omliggende gemeenten kennen het COiL en weten welke geestelijk verzorger in hun wijk geconsulteerd kan worden bij zingevingvragen.
- 3) Buurtbeheerders en woonconsultanten van woningcorporaties en vrijwilligers op sleutelposities in de wijk, kennen het COiL en hebben een naam naar wie zij door kunnen verwijzen.

Samenvattend:

Het COiL richt zich meer op wijken en buurten en is daar present in de samenlevingsopbouw rond zingeving. Het COiL ondersteunt ontmoeting via vrijwilligers en professionals en is beschikbaar voor consultatie en in crisissituaties.

6.2 Ontmoeting in zingeving **Ambitie voor een geïntegreerde praktijk**

De tijd die uitvoerende professionals kunnen besteden aan deskundigheidbevordering is beperkt.

De behoefte aan deskundigheidsbevordering rond het thema zingeving is groot, omdat men beseft dat het in zorg, welzijn en wonen gaat om de hele mens. Professionals komen de vragen en de vraagverlegenheid tegen. Ze ervaren vaak een gevoel van onbehagen wanneer ze niet weten hoe hiermee om te gaan. Dat onbehagen kan naar binnen slaan: 'heb ik goed gehandeld?', 'had ik meer moeten doen?', of afgeweerd worden: 'hier kan ik niet aan beginnen', 'ik moet me aan mijn taak houden.'

De eerste stap is om gevoelig te worden voor het thema zingeving. Om bewust te worden dat dit voor mensen een centraal thema is, dat het mensen sterker kan maken wanneer daar ruimte voor is. Pas als we sensitief zijn (voor de ander, wie hij is, wat van waarde voor haar is) kunnen we, per individu, bevragen en herkennen welke bronnen van zingeving belangrijk zijn. Dan kunnen we aansluiten en in ons handelen afstemmen¹⁹ of verwijzen naar een geestelijk verzorger of COiL. Dit is bijvoorbeeld voor eerstelijns werkers zoals huisartsen en wijkverpleegkundigen niet vanzelfsprekend.

Het gaat bij sensitiviteit om vier stappen: bewustworden - sensitiviteit - signaleren - aansluiten

Het vergroten van de sensitiviteit bij professionals om levensvragen en zingevingsvragen te herkennen is niet een eenvoudig proces. Ook het aanleren van een luisterende open houding is complex, wanneer dit soms haaks staat op wat men zich aangeleerd heeft te doen. Het betreft een persoonlijke vorming, als een doorgaand proces, verweven in de hele opleiding, in diverse casuïstiek, zo is in het voorgaande betoogd.

Er is dus een aantal voorwaarden af te leiden wil dit proces van vergroten van de sensitiviteit slagen:

- a. de werkvormen moeten een appèl doen ('het gaat hier ergens over'), een appèl op betrokkenheid ('het gaat hier over mij') ;
- b. de trainer/begeleider moet op authentieke wijze een voorbeeld zijn voor de gewenste attitude;
- c. reflectie op zichzelf én het eigen handelen staat centraal;
- d. de professional krijgt de ruimte om de eigen zingeving en de eigen vragen aan de orde te stellen;
- e. er is sprake van een doorgaand proces, dus oefeningen in reflectie dienen herhaald te worden²⁰.

De ambitie 2012-2015 : sensitiviteit voor zingeving is geïntegreerd in het handelen

We stimuleren een geïntegreerde aanpak voor deskundigheidsbevordering rond de thema's zingeving en levensvragen, samen met de geestelijk verzorgers van de instellingen (indien aanwezig).

¹⁹ Zie ook de praktische tips in de handreiking VNG ' Het gesprek deel III' (VNG 2012)

²⁰ Via het project 'Hart terug in de zorg' van Nuts Ohra, wordt financiering gevraagd voor periodieke reflectie door professionals, begeleid door een geestelijk verzorger, inclusief evaluatie-onderzoek.

We ontwikkelen in uitwisseling met o.a. HAN, Universiteit Utrecht (UU), ROC en het Expertisenetwerk Levensvragen en Ouderen²¹ de huidige trainingsaanpak verder door en implementeren deze.

Masterstudenten geestelijke verzorging van de Universiteit van Utrecht, doen literatuurstudie naar theorievorming rond het vergroten van sensitiviteit (o.a. de theorie over de ontwikkeling van empathie, over leerprocessen, over vergroten van de morele ruimte) en naar geëvalueerde instrumenten en werkvormen in het onderwijs die sensitiviteit ontwikkelen.

We sluiten aan bij een kenniscentrum van de HAN²² om hierin samen met docent-onderzoekers en lectoren te reflecteren op onderzoeks- en leerprocessen.

Werkenderweg en onderzoekenderwijs ontwikkelen we een lerende praktijk waarin aandacht voor zingeving geïntegreerd is:

- a. binnen de opleidingsprogramma's van de instellingen voor wonen, welzijn en zorg
- b. binnen overleg en reflectiemomenten in instellingen enerzijds en in multidisciplinaire overleggen binnen de wijk anderzijds.

Werkplan 2012-2015 (vervolg):

4) Eerstelijns teams en gezondheidscentra, waarin huisartsen, wijkverpleegkundigen en maatschappelijk werkers deelnemen, zijn zich bewust van de kracht van zingeving voor mensen en weten wanneer te verwijzen naar het COiL. Hiertoe wordt een hulpmiddel voor verwijzing uitgewerkt en aangeboden²³.

5) Alle welzijnswerkers van sociale wijkteams (van de welzijnsorganisaties) en alle wijkverpleegkundigen van ZZGzorggroep, zijn in staat om zingevingsvragen te signaleren, omdat zij hierin geschoold zijn en periodiek reflecteren op hun handelen onder leiding van een geestelijk verzorger. Zij:

- kunnen zingevingsvragen en zingevingsbronnen signaleren,
- zijn zich bewust van het belang van een houding van aandacht,
- weten wanneer zij naar een geestelijk verzorger door kunnen geleiden.

6) Sleutelpersonen in de wijk, zoals buurtbeheerders van woningcorporaties, schoolmaatschappelijk werkers en vrijwilligers van zorg- en welzijnsorganisaties, zijn ondersteund in het signaleren van zingevingsvragen. Zij:

- kunnen signaleren dat er mogelijk sprake is van zingevingsvragen of levensvragen,
- zijn zich bewust van het belang van een houding van aandacht,
- zijn in staat een professional of geestelijk verzorger in te schakelen wanneer zij menen dat er mogelijk sprake is van zingevingsvragen of levensvragen

7) Het COiL (als levensvatbaar gebleken instantie, met inmiddels een solide bestaansbasis) heeft een aanbod aan wijkteams voor periodieke reflectiemomenten in

²¹ <http://www.vilans.nl/Pub/Home/Over-Vilans/Opdrachten/Expertisenetwerk-Levensvragen-en-ouderen.html>

²² De HAN heeft verschillende lectoraten die kunnen ondersteunen. In het kenniscentrum HAN SOCIAAL komen relevante thema's bij elkaar. In 2012 wordt verkend hoe hierbij is aan te sluiten.

²³ De Richtlijn Spirituele Zorg zoals ontwikkeld in het samenwerkingsverband Agora, biedt met het ABC schema een praktisch handvat

de teams, waarbij aandacht voor de eigen zingeving evenzo als de zingeving van cliënten aan de orde is.

Samenvattend:

Eerstelijns werkers zoals huisartsen, wijkverpleegkundigen en welzijnswerkers, maar ook buurtbeheerders en vrijwilligers ontwikkelen sensitiviteit voor zingeving. Het COiL stimuleert de herkenning van de eigen kracht van mensen via bronnen van zingeving, evenzo wanneer mensen een vraag rond zingeving hebben. Het COiL, erkend en van bestaansmogelijkheden verzekerd is praktisch actief en biedt trainingen en begeleide reflectie aan en werkt mee aan onderzoek op dit terrein.

6.3 Ontmoeting in Expertise

Ambitie: van expertise naar breed gedeelde kennis

Het unieke van COiL is dat het de dagelijkse praktijk van de dienstverlening aan cliënten, verbindt met het leren van professionals en het bundelen van de expertise.

Deze laatste functie is cruciaal. COiL kan alleen dan doorontwikkelen naar een volgende fase, wanneer dat wat er nu is en dat wat geleerd is, verwoord - en uitgewisseld wordt. Het COiL doet dat reeds in de al eerder genoemde netwerken. Belangrijk hierin is het netwerk van geestelijk verzorgers, ethici en kwaliteitsmedewerkers, dat sinds 2009 naar aanleiding van het programma 'Zingeving op maat' (transitieprogramma 'Zingeving als business') zes maal per jaar bijeenkomt. Men wisselt uit, wordt gezamenlijk geschoold en formuleert gezamenlijke uitgangspunten voor zingevingsondersteuning in deze tijd. Zo wordt in samenspraak invulling gegeven aan de geestelijk verzorger 'nieuwe stijl'.

Echter hiervoor is, naast collegiale uitwisseling, wetenschappelijke begeleiding onontbeerlijk, zowel ten aanzien van onderzoek-, reflectie en interventies als ten aanzien van werkzame deskundigheidsbevordering (zie ook bij 5).

De ambitie : leren van elkaar, kennis opdoen en delen

Het COiL wil zich verder ontwikkelen tot regionaal knooppunt van expertise, dat de expertise weet om te zetten naar kennis. In samenspraak met HAN en universiteit wordt bijgedragen aan kwalitatief onderzoek en kennisontwikkeling. Hierin is ook het Expertisenetwerk Levensvragen en Ouderen een belangrijke partner.

Met het netwerk van geestelijk verzorgers en de organisaties van wonen, zorg en welzijn aan de ene kant en de onderwijs- (MBO, HBO, academisch) en kennis/expertise-instituten aan de andere kant, ontstaan de ideeën voor nieuwe werkvormen en toepassingen, improviserend, en sensitief voor wat er nodig is.

Werkplan 2012-2015 (vervolg)

8) Het COiL organiseert in 2012 en 2015, bij voorkeur samen met het Expertisenetwerk Levensvragen en Ouderen en andere partners, werkconferenties of expertmeetings rond het thema 'leren van organiseren rond zingeving'. De casus Nijmegen en enkele andere succesvolle casussen in den lande met ter zake beschouwingen en vraagstellingen vanuit diverse circuits (palliatief, onderwijs, verandertheorie en

management, geestelijke verzorging e.a.) zijn hierbij aan de orde. De uitkomst is een categorisering van verandertrajecten in het land met (type) klantenbereik, voorwaarden, slaagkansen en duurzaamheid van veranderingen.

9) De leerresultaten uit de trainingspraktijk met professionals en vrijwilligers worden beschreven. Samen met de universiteit van Utrecht en de Radboud universiteit competenties, werkvormen en trainingsmethodieken over het vergroten van sensitiviteit van professionals ten aanzien van zingeving en over werkzame interventies van vrijwilligers en professionals.

De opgedane kennis wordt benut in de trainingsactiviteiten van het COiL in de wijken, uitgewisseld met HAN en ROC, tevens via sociale media gecommuniceerd en uitgewisseld in de werkconferentie/expertmeeting in 2015.

10) Uitbouw van het COiL als regionaal expertisecentrum, waar kennis en kunde van geestelijk verzorgers, ethici en kwaliteitsmedewerkers (extramuraal, Verpleging en Verzorging, GGZ, verstandelijk gehandicaptenzorg, verslavingszorg, ziekenhuiszorg) hun kennis en kunde beschikbaar stellen ten behoeve van dienstverlening, opleiding & training, beleidsadvies en kennisuitwisseling.

Het COiL neemt initiatief, leidt en begeleidt het regionale netwerk geestelijk verzorgers, gestart in het kader van het project 'Zingeving op maat' en voortgezet door de staf COiL. Dit wordt gerealiseerd door het leiden van intervisies, het uitnodigen van sprekers, verzorgen van presentaties, ondersteunen van uitwisseling en het opstellen van gezamenlijke documenten.

11) Het COiL zal via zijn website, via netwerken en daar waar gevraagd expertise uitwisselen, werkbezoeken verzorgen en anderszins communiceren over dat wat ontwikkeld is en wordt in het kader van dit streefbeeld.

12) Er komt een onderzoeksbudget voor onderzoek rond ontwikkeling van sensitiviteit bij professionals en rond interventies van samenlevingsopbouw rond zingeving (voor 3 jaar)

Samenvattend:

Het COiL opereert in netwerken van praktijk (wonen, zorg en welzijn) en kennis (HBO en academisch), landelijk en regionaal. Het COiL ambieert een sterke regionale rol in uitwisseling van expertise en mede ontwikkelen van kennis, voor een werkzame praktijk van zingeving in deze tijd. Het COiL vormt met geestelijk verzorgers, ethici en kwaliteitsmedewerkers een regionaal centrum: ontmoeting in expertise.

6.4 Fasering, borging en opschaling

Fase 1 2012-2013

- Ambitie concretiseren naar doelstellingen per jaar
- Plan voor wijkgericht werken, in samenwerking met in ieder geval ZZGzorggroep, NIM maatschappelijk werk en Swon het seniorennetwerk

- Wijkgerichte projecten: presentie in wijken, contacten professionals, vrijwilligers
- Opzetten trainingsplan en bijbehorend kwalitatief onderzoek
- Contacten verzekeraars, afstemmen doelen en aanpak
- 1^e Werkconferentie/expertmeeting

Fase 2 2013-2014

- Uitvoeren wijkgerichte projecten
- Uitvoeren trainingsplan en structurele reflectie
- Evaluaties en kwalitatief onderzoek van de wijkgerichte projecten
- Plan voor structurele financiering wijkgerichte projecten, i.s.m. Wmo, verzekeraar
- Expertise en kennis vastleggen

Fase 3 2014-2015

- Vervolg evaluatie en kwalitatief onderzoek wijkgerichte projecten
- Communicatie naar buiten, ondersteunen andere regio's, 2e werkconferentie
- Documentatie en rapportage

Borging

Vanaf 2012 wordt dit streefbeeld als horizon gezien. Dat betekent dat borging vanaf dag één aan de orde is. De volgende activiteiten worden ten behoeve van de borging ontplooid:

Borging continuïteit en kwaliteit van de dienstverlening

- ✓ de starttraining van de vrijwilligers (zoals reeds jaren verzorgd) is geactualiseerd in lijn met dit streefbeeld,
- ✓ alle stafleden COiL zijn getraind in het geven van de starttraining,
- ✓ de geestelijk verzorgers van het Regionale Expertnetwerk geestelijk verzorgers kunnen de starttraining verzorgen.

Borging organisatie en financiën

- ✓ verankering in de organisatorische verbanden in de buurten en dorpen, door samenwerkingsafspraken met welzijnsorganisaties, woningcorporaties en gemeenten
- ✓ op bestuurlijk niveau worden de reeds aanwezige contacten wonen, welzijn en zorg (onder andere via MAAT) bevorderd en uitgebouwd,
- ✓ met zorgverzekeraars zijn contracten gesloten voor de uren Geestelijk Verzorging in de palliatieve fase en complexe zorg (taken conform Richtlijn Spirituele Zorg, Agora).

Borging Expertisefunctie en uitwisseling

- ✓ Bij de werkconferenties zijn landelijke netwerken en experts betrokken: uitwisseling betreft het organiseren van zingeving en de samenlevingsopbouw.
- ✓ Het COiL positioneert zich als regionaal Expertisecentrum: kennis en kunde van geestelijk verzorgers, ethici en kwaliteitsmedewerkers dichtbij en beschikbaar.

7 Ontwikkel-, management- en stafcapaciteit

De huidige middelen van het COiL komen uit drie bronnen:

- A Wmo gemeente Nijmegen voor de dienstverlening aan cliënten en training van

vrijwilligers: zie product Ontmoeting in Levensvragen. De gemeente Nijmegen heeft zingeving als 'één van de acht leefgebieden die kwaliteit van leven bepalen' benoemd in haar Wmo beleidsplan 2012 - 2015.

B organisaties van MAAT en regionale en lokale welzijnsorganisaties, voor de inkoop trainingen: zie product Ontmoeting in Zingeving

C eenmalige subsidies van fondsen: voor projecten en ontwikkelopdrachten. (Zie COiL product Ontmoeting in expertise).

Een belangwekkende ontwikkeling is het project "Zorg voor zingeving" van ZZGzorggroep en NIM maatschappelijk werk, waarbij naar verwachting capaciteit van geestelijke verzorging en middelen ter beschikking komen voor dienstverlening aan kwetsbare burgers (A) en training van teams wijkverpleging (B).

Momenteel loopt tevens een subsidieaanvraag bij het NutsOhrfonds (C.) inzake 'Hart terug in de zorg' waarmee met COiL capaciteit wil realiseren in de uitvoering van de zorg in de wijken alsmede ondersteuning van professionals.

Het COiL kan bovenbeschreven ambitie niet uit de huidige middelen realiseren.

De huidige middelen zijn toereikend voor:

- intakes en matching vrijwilligers/cliënten (gefinancierd vanuit de Wmo Nijmegen)
- ontmoetingsgroepen, (idem Wmo, subsidie Skan fonds)
- zomer- en winterprogramma (idem Wmo)
- training vrijwilligers (idem Wmo)
- training professionals (opleidingsbudgetten organisaties, bijdrage ZZGzorggroep)

Er zijn echter onvoldoende middelen om de Expertisefunctie (zie Ontmoeting in Expertise) uit te bouwen, evenals onvoldoende middelen om het productaanbod van het COiL te borgen en te continueren. De organisatie is daarmee te weinig robuust en is afhankelijk van steeds relatief beperkte, min of meer toevallige, projectmiddelen. Ten gevolge hiervan is de organisatie kwetsbaar en jaarlijks bezig de begroting van het volgende jaar sluitend te krijgen. Dit belemmert de ontwikkeling, maar ook de uitstraling als voorbeeldproject in den lande.

Om een bescheiden, flexibel en ook robuust centrum te worden is gedurende de periode 2012-2015 extra capaciteit nodig om door te ontwikkelen conform dit streefbeeld en in deze periode structurele middelen te verwerven:

1. capaciteit geestelijk verzorger voor wijkgericht werken
2. capaciteit geestelijk verzorger voor expertise/kennisfunctie
3. managementfunctie
4. programmaontwikkeling en projectleiding
5. materiële middelen (communicatie, organisatie, werkconferenties)
6. onderzoeksbudget voor 3 jaar

Bronnen

Andriessen, H. (2006). *Spiritualiteit en levensloop*. Zoetermeer: Meinema

Berkvens-Stevelinck, C. e.a. (2010). *Catechismus van de compassie*. Vught: Skandalon

- Devilee, J. (2008). *Vrijwillig verzorgd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Boutellier, H. (2011). *De improvisatiemaatschappij*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Doolaard, J. (2006). *Nieuw handboek geestelijke verzorging*. Utrecht:VBK media.
- Eindrapportage stichting MAAT verkennend onderzoek effecten zingevingsondersteuning* (2010). Amsterdam: PricewaterhouseCoopers.
- Het gesprek, deel III. Een stap verder* (2012). Den Haag: VNG, uitgave in het kader van het project De Kanteling.
- Kaats E., Klaveren P. van & Opheij, W. (2005). *Organiseren tussen organisaties. Inrichten en besturing van samenwerkingsrelaties*. Schiedam: Scriptum.
- Kunneman, H. (2012). 'Behoefte aan moreel kapitaal.' *Zin in zorg*, 14,1 p6-7.
- Lans, J.M. van der (1996). *Religion as a meaning system: a conceptual mode for research and counseling*. In H. GrzymalaMosczyńska & B. Beit-Hallahmi: Religion, Psychopathology and Coping (pp. 95-105). Amsterdam: Rodop.
- Leijssen, M. (2004). *Zingeving en zingevingproblemen vanuit psychologisch perspectief*. In *Wetenschappelijk denken: een laboratorium voor morgen? Lessen voor de eenentwintigste eeuw* (pp. 241-268). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Maatschappelijke businesscase Centrum Ontmoeting in Levensvragen* (2010). Nijmegen: Ernst en Young/COL/MAAT.
- Mensenzorg. Een transitiebeweging (2010). Rotterdam: Drift.
- Pallialine *Spirituele zorg, Landelijke richtlijn*, (2010), Bunnik: Agora,
- Reker, G. T., & Wong, P. T. (1988). *Aging as an individual process: Toward a theory of personal meaning*. In J. E. Birren and V. L. Bengtson (Eds.), *Handbook of theories of aging* (pp. 214-246). New York: Springer.
- Reker, G.T. (2000). *Theoretical perspective, dimensions, and measurement of existential meaning*. In Reker, G.T. & Chamberlain, K., *Exploring existential meaning: optimizing human development across the lif span* (pp.39-58). Thousands Oaks: CA: Sage.
- Rijksen, H. & A. van Heijst (1999). *Levensvragen in de hulpvraag*. Tilburg: Uitgeverij Damon
- Rotmans, J. (2003), *Transitiemanagement: sleutel voor een duurzame samenleving*. Assen: van Gorkum.
- Geïntegreerde zorg voor buurten en dorpen in het Rijk van Nijmegen* (2012). Samenwerking tussen CIHN, Huisartsenkring Nijmegen, ZZG zorggroep en de afdeling Eerstelijns Geneeskunde UMC st. Radboud
- Schlatmann, T. & R. van Waarde (2012). *Zo wordt het spel gespeeld*. Van der Ros communicatie.
- Scharmer, C.O. (2009). *Theorie U, Leiding vanuit de toekomst die zich aandient*. Zeist: Christoffor uitgeverij.
- Schuermans, J. & C. Veldhoven (2012). Het belang van de geestelijk verzorger in de eerste lijn. *Tijdschrift geestelijke verzorging*. 46, 45-48.
- Tromp, T. (2011) *Het verleden als uitdaging. Een onderzoek naar de effecten van life review op de constructie van zin in levensverhalen van ouderen*. Zoetermeer: Boekencentrum Academic.
- Vries, A. de (2011) *Zinnig verband: veertig jaar vereniging van geestelijk verzorgers in zorginstellingen*. Nijmegen: VGVZ